

Յուրի Ս. Ավետիսյան
Բանաս. գիյ. դոկտ.

ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՎԱԾ ԵՎ ԱՆՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒ ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐՈՒՄ*

Բանալի բառեր – բառակազմական և ձևակազմական հիմքեր, հոլովակազմություն, հոգնակիի կազմություն, տարբերակային ձևեր, նախընտրություն, զարգացում, հնչյունափոխություն, բարեհնչունություն, արտասանական էներգիայի տնտեսում, «Արևակ», վիճակագրություն:

Մուտք

Գրական լեզվի զարգացումը բարդ ու հակասական գործընթաց է: Կատարվող փոփոխությունների ու տեղաշարժերի մի մասը, որպես կանոն, ենթարկվում է լեզվական օրինաչափություններին և լեզվի զարգացման տրամաբանությանը: Օրինակ՝ գրական հայերենում ձայնեղ բաղաձայնների համար սովորական է դառնում գրային արտասանությունը: Կամ՝ գոյականի հոլովումը ակնհայտորեն միտում է **-ի** հոլովումի առավել ընդհանրական դառնալուն. այլ հոլովումների ենթարկվող գոյականների մի զգալի մասը ունի **-ի**-ով զուգաձևեր՝ **օրվա//օրի, կայսեր//կայսրի, շարժման//շարժումի, գինու//գինիի, սզո//սզի, ձյան//ձյունի** և այլն: Տեղաշարժերի արդյունքում բոլոր բայերի արգելականը կազմվում է դրականի ձևերից՝ **մի մասնիկի միջոցով** (կարդա՝ **մի կարդա**, մտի՛ր **-մի մտիր**, մոտեցի՛ր **- մի մոտեցիր** և այլն): Անկանոն բայերի մի շարք շեղումներ միտում են կանոնարկման: Օրինակ՝ **բերել** բայի անցյալ կատարյալի անկանոն ձևերը իրենց տեղը զիջում են կանոնավորներին (բերի՛ր**<բերեցի**, բերի՛նք**<բերեցինք** և այլն), **բառնալ**-ը և **բանալ**-ը ձեռք են բերում կանոնավոր բայի հատկանիշներ (բառնալ**>բարձել**-բարձեցի, բարձեցի՛նք, բանալ**>բացել**-բացեցի, բացեցի՛նք և այլն), **ասել** բայը անցյալ կատարյալում ստանում է կանոնավոր ձևավորում (ասացի՛ր**//ասեցի** և այլն), **չ** ներածանց ունեցող սահմանափակ թվով բայերից մի քանիսը աստիճանաբար ձեռք են բերում **ե** լծորդության

Թ. (ԺԵ) րաբի, թիվ 1 (57), հունվար-մարտ, 2017
ՎԷՎ համահայկական հանդես

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 15.10.2016:

պարզ բայերի նորմատիվ հատկանիշներ (**կառչել**, **մարտնչել**, **երկնչել** և այլն, նաև՝ սառչել// **սառել**, ուռչել//**ուռել** և այլն): Օրինակներ կարելի է բերել նաև հնչյունական, բառային և շարահյուսական մակարդակներում կատարված այլ տեղաշարժերից, որոնք միտում են օրինաչափությունների հաստատման:

Բայց կա նաև հակառակ երևույթը. փոփոխությունների ու տեղաշարժերի մյուս մասի վարքագիծը միշտ չէ, որ ունի սպառիչ բացատրություններ ու հիմնավորում: Օրինակ՝ խոսակցական լեզվում լայնորեն տարածվում է **խոսել** բայի հարակատարի անկանոն կազմությունը՝ **խոսացած**, փոխ. **խոսած**: Կամ՝ գրական լեզվում սովորական է դառնում և գործածական մեծ հաճախականություն է ձեռք բերում **դիմավոր բայ + անորոշ դերբայ** կառույցում վերջինիս ուղիղ ձևը, որը տարբեր է գոյականով արտահայտված անդամի թեքված կանոնական ձևերից (**ձգտում է հանդիպման** – **ձգտում է հանդիպել**, փոխ. **ձգտում է հանդիպելու**): Եվ կամ՝ խոսակցականում լայնորեն տարածվում են պատճառական բայերի՝ **բեական + ցոյական** հիմքերով կազմությունները՝ **խոսեցր + եց-ի**, **մոտեցր + եց-ի** և այլն: Կարելի է բերել նաև այլ օրինակներ:

Հաճախ դժվար է լինում որոշակի կանոններ ու օրինաչափություններ սահմանել հատկապես հնչյունափոխական իրողությունների վերաբերյալ: Ավելին: Թե ինչու է առհասարակ լեզվի մեջ հնչյունափոխություն կատարվում, ինչ գործոններով ու հանգամանքներով է այն պայմանավորված, լեզվաբանության մեջ սպառիչ մեկնաբանություն կարծես թե չկա: «Ոմանք ուշադրություն են հրավիրում արտասանական էներգիայի տնտեսման («նվազագույն ձիգերի») սկզբունքի վրա,– կարդում ենք «Հայերենագիտական բառարանում»,– որ խոսողը միտում ունի դեպի հեշտ, սահուն արտասանությունը և հակում է ցուցաբերում գեղեցիկ ու հաճելի արտասանության նկատմամբ (գեղագիտական միտում): Ոմանք էլ ընդգծում են սերունդների փոփոխության խնդիրը, երբ, ասենք, գոյանում են արտասանական տարընթացությունները՝ սերունդների հաջորդականությամբ պայմանավորված: Երբեմն մեջ են բերում այլ գործոններ, ինչպես՝ հնչարտաբերության բնակլիմայական հանգամանքները, տնտեսական–քաղաքական, նույնիսկ աշխարհագրական (տարածական) պայմանները և այլն»¹:

Այլ հետազոտողներ առաջնությունը տալիս են սերնդափոխությանը. «Այդ գործընթացում ամենից առաջ կարևոր դեր է խաղում սերունդների՝ միմյանց հաջորդելու հանգամանքը,– գրում է Ա. Մարգարյանը:– Լեզվի ընդհանուր զարգացմամբ պայմանավորված՝ հնչյուններն իրենց արտասանությամբ, անշուշտ, սերնդից սերունդ ձիշտ նույնը չեն մնում և, խիստ ասած, մեկի հնչարտաբերությունը ինչ–որ չափով տարբերվում է մյուսի հնչարտաբերությունից: Ընդ որում՝ ժամանակով և հաջորդումներով ինչքան մոտ են նրանք իրար, այնքան էլ այդ տարբերությունը չնչին է ու աննշան, և, ընդհակառակը, ինչքան հեռու են իրարից, այնքան դա մեծ է ու խիստ զգալի: Այդ է հաստատում մեր հին գրական լեզուն՝ գրաբարը,

¹ Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 391:

որ մենք այսօր կարդում ենք աշխարհաբարյան արտասանությամբ»²: Ա. Մարգարյանը առանձնացնում է նաև այլ գործոններ՝ արտասանական բազան, հնչյունների և հնչյունակապակցությունների բնույթը, դրանց դիրքը բառում, ձայնի և աղմուկի հարաբերակցությունը, շեշտը, բառի ձևաբանական և բառակազմական աճումներն ու փոփոխությունները, բնակլիմայական, տնտեսական, աշխարհագրական և մի շարք այլ հանգամանքներ³:

1. Հարցի պատմության համառոտ ակնարկ

Հնչյունափոխությունը հայոց լեզվի ուսումնասիրված բնագավառներից է: Հարցին անդրադարձել են Մ. Աբեղյանը, Գ. Ղափանցյանը, Հ. Աճառյանը, Վ. Առաքելյանը, Ա. Մարգարյանը և ուրիշներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, հնչյունափոխական շատ իրողություններ բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել և ըստ անհրաժեշտության չեն լուսաբանվել, իսկ առանձին խնդիրներ, որոնք ծագել են լեզվի զարգացման ընթացքում, ընդհանրապես քննարկումների առարկա չեն դարձել: Հարցի վերաբերյալ Ա. Մարգարյանի՝ շուրջ երկու տասնամյակ առաջ կատարած դիտարկումից հետո հարցի ուսումնասիրության բնագավառում շատ բան չի փոխվել: «Իր զարգացման ճանապարհին, - գրում է նա, - հայ լեզվաբանական միտքը զգալի նվաճումներ է ձեռք բերել հայոց լեզվի հնչյունափոխության ուսումնասիրության բնագավառում և նշանավորվել ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական արժեք ունեցող մի շարք դրույթներով: Բայց սա, իհարկե, չի նշանակում.թ.ա. ն բոլոր կողմերով կամ ամբողջապես սպառիչ լուծում է ստացել և նոր քննության կամ նկարագրության կարիք չի զգում. ամենևին»⁴:

Ամենահանգամանակից ուսումնասիրությունը, որում փորձ է արվում երևույթի մեջ հնարավոր օրինաչափություններ ու օրենքներ հաստատելու, գրվել է շուրջ կես դար առաջ, ապա՝ փոփոխություններով վերահրատարակվել երեք տասնամյակ անց⁵: «Մեր ուսումնասիրության նպատակն է, - գրում է ուսումնասիրության հեղինակ Վ. Առաքելյանը, - դուրս բերել ընդհանուր կանոններ և այդ ընդհանուր կանոնից տարամիտող բացառությունների բոլոր հնարավոր պատճառները»⁶: Ժամանակակից հայերենի հնչյունափոխության օրենքների ուսումնասիրության հաջող փորձերից են Ա. Մարգարյանի և Ա. Սուքիասյանի բուհական ձեռնարկները, որոնցում նույնպես շեշտի ազդեցությամբ կատարվող (դիրքային, ավանդական, ժառանգորդական) հնչյունափոխության վերաբերյալ արվում են ընդհանրացումներ, սահմանվում են ինչ-ինչ օրինաչափություններ⁷:

2 Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1997, էջ 86:

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 83:

4 Նույն տեղում:

5 Խոսքը Վ. Առաքելյանի «Աշխարհաբարի հնչյունափոխության օրինաչափությունները» ուսումնասիրության մասին է, որը սկզբնապես հրատարակվել է 1951-ին «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ» ժողովածուում (խմբ.՝ Գր. Ղափանցյան, հատ. 1, Եր., 1951), ապա՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու» եռամստոր աշխատության առաջին հատորում (Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Էլոյան Ս., Եր., 1979), իսկ հետո՝ որոշ փոփոխություններով՝ «Հայոց լեզու» գրքի առաջին հատորում (Զահուկյան Գ., Աղայան Է., Առաքելյան Վ. և այլք, I մաս, Ա պրակ, Եր., 1980):

6 Առաքելյան Վ., Աշխարհաբարի հնչյունափոխության օրինաչափությունները, «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ», հատ. 1, Եր., 1951, էջ 86:

7 Տե՛ս Սուքիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2008: Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց

Քննարկման առարկա են դարձել ինչպես հնչյունափոխության պատճառները, այնպես էլ հնչյունափոխական իրողություններում ձևավորված կանոններն ու օրինաչափությունները:

Ընդունված տեսակետներից մեկն այն է, որ արդի հայերենի շեշտափոխական հնչյունափոխությունը հիմնականում պայմանավորված է գրաբարի ավանդույթով: «Շեշտի հետևանքով կատարված փոփոխությունները մեր նոր գրական լեզվի համար գործող օրինաչափություն չեն, - կարդում ենք ուսումնասիրություններից մեկում, - դա հատուկ է եղել գրաբարին, մեր հին խոսվածքներին ու բարբառներին, որոնցից նոր գրական լեզուն ոչ միայն փոփոխված ձևեր է ժառանգել, այլև հոլովման, հոգնակիի կազմության, բառակազմության պատրաստի կաղապարներ է վերցրել, որոնք հնչյունափոխական այլևայլ միտումներով մշակված ձևեր էին»: Այս կարծիքը հաստատելու համար բերվում են լեզվական հետևյալ փաստերը. **գես** բառից ունենք **գիսավոր**-ը, որ գալիս է հնից. փոփոխությունը կատարվել է հնում, մինչդեռ այսօր բառը հոլովվում է անհնչյունափոխ հիմքով՝ **գեսի** և ոչ թե **գիսի**, որը գրաբարում պարտադիր էր: Կամ՝ **թիմ** բառի սեռականը արդի հայերենում **թիմի** է, մինչդեռ գրաբարի դիրքային հնչյունափոխության համաձայն՝ պետք է լիներ **թմի**: Եվ կամ՝ եթե առաջնորդվեինք արդի հայերենի հնչյունափոխության/անհնչյունափոխության կանոններով, ապա **սեր** բառը կունենար **սերի** և ոչ թե **սիրո** տարբերակը, որը պատրաստի փոխառված ձև է գրաբարից: «Այս նշանակում է, - գրում է հետազոտողը, - որ գրաբարի դիրքային հնչյունափոխությունը այժմ մեծ մասամբ դարձել է պատմական»⁸:

Նույն միտքը զարգացվում է մեկ այլ աշխատության մեջ. «Սովորաբար ընդունված է ասել, որ հնչյունափոխական երևույթները կապված են շեշտի հետ, բայց այս օրենքը ճիշտ է այնքանով, որքանով հնչյունափոխված ձևերը անցել են մեր լեզվին գրաբարից և բարբառներից, այսինքն՝ հիշյալ օրենքը ներհատուկ է եղել նրանց, իսկ գրական լեզվին այդ օրենքը հատուկ չէ. եթե գրական լեզվում հնչյունափոխված են որոշ բառեր, որ գրաբարում կամ բարբառներում հնչյունափոխված չեն, ապա այդ կատարվել է ոչ թե շեշտի օրենքով, այլ անալոգիայով»⁹:

Այս դիտարկումները ի վերջո հանգում են մի եզրակացության, ըստ որի՝ ժամանակակից հայերենի դիրքային հնչյունափոխությունը ավանդվել է գրաբարից և եթե ոչ ամբողջապես, ապա գերազանցապես ունի պատմական բնույթ:

Գրաբարում շեշտը ավելի ուժեղ է եղել: Բառի աճման կամ փոփոխության դեպքում նույնիսկ փոխառություններում ձայնավորները հիմնականում ենթարկվել են փոփոխության: Որ գրաբարի հնչյունափոխական այդ իրողությունները իրենց ուժեղ ազդեցությամբ փոխանցվել են արդի արևելահայերենին, հաստատվում է նաև այլ փաստերով. հնից ավանդված

լեզու, Եր., 1997: Տե՛ս նաև **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Եր., 1974: **Մուրադյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Եր., 1982: **Թոխմախյան Ռ.**, Ժամանակակից հայերենի շեշտաբանությունը, Եր., 1983 և այլն:

⁸ **Առաքելյան Վ.**, **Խաչատրյան Ա.**, **Էդոյան Ս.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, հատ. 1, Եր., 1979, էջ 128: ⁹ «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ» (խմբ.՝ **Գր. Ղափանցյան**), հատ. 1, Եր., 1951, էջ 63:

բառերում զգալի է գրաբարի հնչյունափոխության ավանդույթը, նորակազմություններում այդ ազդեցության չափը ակնհայտորեն մարում է: Մակայն այս պնդումը, այնուամենայնիվ, չի սպառում հնչյունափոխական մի շարք կոնկրետ իրողությունների նկարագրությունը: Նախ՝ **նոր գրական հայերեն** հասկացությունը այս դեպքում պիտի գործածել միայն արևելահայերենի վերաբերմամբ, քանի որ գրական արևմտահայերենի հնչյունափոխությունը ենթակա է որոշակիորեն տարբեր օրինաչափությունների՝ պայմանավորված արևմտահայ բարբառների և միջին հայերենի ազդեցություններով: Երկրորդ՝ դիրքային հնչյունափոխությունը ժամանակակից արևելահայերենի հնչյունական համակարգի հիմնական օրինաչափություններից է՝ անկախ այն հանգամանքից՝ այդ օրինաչափությունը պատմական բովանդակություն ունի, թե՛ միաժամանակ նաև արևելահայ բարբառների ազդեցության արգասիք է: Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ դիրքային հնչյունափոխության հիմնական սկզբունքները գործում են նաև նոր բառերի բառակազմական հիմքակազմության մեջ՝ համաբանությամբ կամ այլ հիմքերով: Ինչպես՝

- **ձայնավորների հնչյունափոխություն՝** **ի**↓ - **անիվ**-անվ/աշղթա, անվ/ասայլակ, **դեղին**-դեղն/օրոր, **խնդիր** - խնդր/ահարույց, **մոխիր** - մոխր/աթև, **ի**→**ը** - **գիծ**-գծ/ատեր, **խիտ**-խտ/ասալիկ, **կիրթ**-կրթ/ավարձ, **միս**-մս/ատեսակ, **միտ**-մտ/ավարժանք, **ու**→**ը** - **անուրջ**-անրջ/ատենդ, **խում**-խմ/ություն, **ե**→**ի** - **դեմ**-դիմ/ահայելի, դիմ/ապակի, դիմ/ափայլ, **զեն**-զին/հաշմանդամ, **ծես**-ծիս/ագործում, **կես**-կիս/ալքված, **հանդես**-հանդիս/ավար, **մեջ**-միջ/բուհական, **ու**→**ը** - **խունկ**-խնկ/ազուրկ, **քուրդ**-քրդ/ախոս, **քուն**-քն/ակարոտ,
- **երկհնչյունների հնչյունափոխություն՝** **ոյ**→**ու** կամ **ու**↓ - **բույժ**-բուժ/հաստատություն, **բույս**-բուս/աթեյ, **թույն**-թուն/արածիհն, **լույս**-լուս/ազույն, **կառույց**-կառուց/աշար, **ցույց**-ցուց/անակակիր, **ույ**↓ **կապույտ**-կապտ/աթև, կապտ/ակող, **յու**→**ը** - **ծյուն**-ծն/ամած և այլն¹⁰:

Հարցի ուսումնասիրությամբ զբաղվողներից Ա. Մարգարյանը նույնպես հակված է չպաշտպանելու Գ. Սևակի և հետագայում Վ. Առաքելյանի կողմից զարգացվող տեսակետը, թե «Հնչյունափոխության բոլոր այս դեպքերը գրաբարից են փոխանցվել արդի լեզվին և այսօր ժառանգորդական ուժ ունեն, կենդանի ու գործուն չեն» (Գ. Սևակ), կամ «Դրանք մնում են գործածության սովորությամբ և ոչ թե բխում են մեր լեզվի գործող օրինաչափություններից» (Վ. Առաքելյան): «Ամենևին էլ ո՛չ, - գրում է Ա. Մարգարյանը. - հայ նոր գրական լեզուն ևս ունի իր շեշտափոխական հնչյունափոխությունները, որոնք կենդանի են ու գործուն և հիմնականում էլ բխում են նրա գործող օրինաչափություններից»¹¹:

10 Նորաբանությունները ներկայացված են ըստ «Նոր բառեր, Ա պրակ» բառարանի, Եր., 2015:
11 Մարգարյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 89:

2. Շեշտափոխական հնչյունափոխության ընդհանուր օրինաչափություններ

Արդի հայերենի շեշտափոխական հնչյունափոխության օրինաչափությունները ընդունված է սահմանել որոշակի կանոններով: Դրանցից մեկն այն է, որ բառի աճման կամ զարգացման (բառափոխության) ժամանակ թույլ դիրքում գտնվող ձայնավորը ենթարկվում է փոփոխության: Այդպիսի սահմանումներից մեկում, օրինակ, կարդում ենք. «Ժամանակակից լեզվաբանությունը հնչյունափոխությունը բնութագրում է որպես հարացուցային հարաբերություն լեզվի միատեսակ (միևնույն մակարդակի) միավորների միջև, որոնք ընդունակ են փոխարինելու մեկը մյուսին **առավել խոշոր միավորների կազմում**» (նկատի ունի բառի աճումը – ընդգծ. Յու. Ա.)¹²: Սա համընդհանուր կանոն է և, իբրև այդպիսին, սկզբունքորեն ունի գոյության իրավունք: Սակայն դրա այսպես կոչված մասնավոր իրացումներում դրսևորվում են զգալի շեղումներ, որոնք երբեմն դժվար է լինում բացատրել սահմանվող ընդհանուր կարգով:

Նախ՝ շեշտով կամ արտասանական ուժգնության չափով պայմանավորված՝ ձայնավորները ենթարկվում են հնչյունափոխության ինչպես բառափոխության ժամանակ, այնպես էլ դրանից անկախ. պարզապես շատ գործածական որոշ բառերի ուղիղ ձևերում թույլ դիրքում գտնվող ձայնավորը կրում է փոփոխություն, ինչպես՝ գտանել – **գտնել**, ելանել – **ելնել**, սպանանել – **սպաննել** (արևել.) – **սպաննել** (արևմտ.), մոռանալ – **մոռնալ** (արևմտ.) և այլն: Այսպես՝ երկու դեպքում էլ՝ և՛ բառի ուղիղ ձևերում, և՛ բառափոխության ժամանակ, ավելի հաճախ այդ փոփոխությունը տեղի չի ունենում. օրինակ, ասենք՝ **ելանել, մտանել, գտանել, հասանել, հատանել, մոռանալ, գիտենալ** և էլի բազմաթիվ այլ բառեր պատմական զարգացման ընթացքում հնչյունափոխվել են (**ելնել, մտնել, գտնել, հասնել, հատնել**, արևմտ.՝ **մոռնալ, գիտնալ**), իսկ օրինակ, ասենք՝ **բարձրանալ, խոստանալ, մոտենալ** և բազմաթիվ այլ բառեր չեն ենթարկվել հնչյունափոխության: Կամ՝ որդեգրված սկզբունքով գիտական սպառնիչ բացատրություն չունի այն իրողությունը, որ **ի** ձայնավորը մի քանի միավանկ-վերջափակ բառերում (իղձ, ինչք) կամ մի շարք միավանկ-երկփակ (սիրտ, գիծ, գիր) և կամ երկվանկ-բազմավանկ բառերում (արձիճ, նարինջ) հնչյունափոխվում է (ինչպես՝ **ըղձալի, սրտի, գծի, գրի, նարնջի**), իսկ նույն հնչյունադիրքերում այլ բառերի մեջ չի ենթարկվում հնչյունափոխության (**իր**>իրեր, իրական, **կիրձ**>կիրձի, **դիրք**>դիրքային, **մատիտ**>մատիտի և այլն): Նույնը կարելի է ասել **ու** ձայնավորի մասին. հնչյունափոխվում է **մուր** (մրից, մրոտ), **կատու** (կատվի, կատվաձագ), **մեղու** (մեղվի, մեղվաձանձ), **կամուրջ** (կամրջի), **բազուկ** (բազկի, բազկերակ) սերող հիմքերում, բայց չի հնչյունափոխվում նույն կազմության **լուր** (լուրի, լուրեր), **արու** (արուի, արուէգ, արուէգություն), **դասատու** (դասատուի, դասատուական), **բուհ** (բուհի, բուհական), **ռուս** (ռուսի, ռուսամետ), **հուն** (հունի), **անուրջ** (անուրջի), **թգուկ** (թգուկի, թգուկանման) բառահիմքերում: Անհնչյունափոխ հիմքեր հանդիպում են նույն կազմության շատ քիչ բառերում՝ **աճուրդ** –

¹² Տե՛ս Խղաթյան Ֆ., Ժամանակակից հայոց լեզու, մաս Ա, Եր., 2009, էջ 37:

աճուրդավոր, **կորիզ** – կորիզագուրկ, **ձյուն** – ձյունամաշկ, ձյունածեփվածք:

Իրենք՝ օրենսդիրները, բազմաթիվ օրինակներ են բերում, որոնք շեղվում են առաջադրված սկզբունքներից: Ինչպես՝ խոսելով այս կարգի բաների հոգնակիի անհնչյունափոխ հիմքերով կազմությունների (բինտ–**բինտեր**, գինդ–**գինդեր**, ծիլ–**ծիլեր**, հիմ–**հիմեր**, տիկ–**տիկեր** և այլն) նախընտրության մասին՝ բերում են նաև **չիր** բառը՝ իր ձևակազմական զուգաձևություններով՝ **չիրեր**//**չրեր**, որոնցից իբրև թե առաջնությունը տրվում է չփոխված՝ **չիրեր** ձևին: Մինչդեռ մեր ուսումնասիրությունները, որոնք հիմնված են կենդանի գրական լեզվի փաստերի և հայտնի **Արևակ** համացանցային ծրագրի նյութերի վրա, վկայում են հնչյունափոխված հիմքով տարբերակի գերազանցության մասին: Այսպես՝ համացանցային ծրագրի տվյալներով՝ այդ բառաձևի 11 գործածություններից 4-ը չհնչյունափոխված, իսկ 7-ը փոխված տարբերակով են: Սա ցույց է տալիս, որ արդի արևելահայերենում գերիշխում են այդ բառաձևի հնչյունափոխված տարբերակները:

Մասնագիտական գրականության մեջ փորձ է արվել նաև գտնելու ձայնավորների հնչյունափոխության որոշակի օրինաչափություններ՝ պայմանավորված բառի կազմության կամ բառի վերջամասնիկների ինչ-ինչ հատկանիշներով: Նշվում են ածանցներ և տառակապակցություններ, որոնցով վերջավորվող բառերը ենթարկվում են այս կամ այն կանոնին: Ինչպես, օրինակ՝ ասվում է, որ չեն հնչյունափոխվում **-իլ**, **-իք**, **-իդ**, **-ինչք**, **-իկ**, **-իթ**, **-իո** և նման այլ տառակապակցություններով վերջավորվող բառերը (**կարծիք**, **քղամիդ**, **փանդիո**, **նախատինք**, **տորմիդ**, **խորտիկ**, **հատիկ** և այլն), կամ հնչյունափոխվում են **-իձ**, **-իՖ**, **-իշ**, **-իմ**, **-իս**-ով վերջացող բառերը (**ճահիձ**, **մտերիմ**, **թավիշ**, **ամիս** և այլն): Կամ՝ **-իլ**, **-իք**, **-իկ**, **-իդ**, **-իջ**, **-իո** և այլ նման տառակապակցություններով վերջավորվող բառերի մասին ասվում է, որ սրանք հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում: Եվ միանգամայն համոզիչ օրինակների կողքին (**բաղնիք**, **նախատինք**, **սանիկ** և այլն) բերվում են նաև շատ վիճելի օրինակներ (**տավիղ**, **շառավիղ**, անգամ՝ **բջիջ**): Առաջին երկուսը, ըստ հետազոտությունների, ունեն զուգաձևեր՝ **տավիղի**//**տավղի**, **շառավիղի**//**շառավղի**, իսկ **բջիջ**-ի փոխված հիմքով հոլովաձևերը (**բջջի**, **բջջով** և այլն) շատ ավելի գործածական են, քան չփոխվածը (**բջիջի**, **բջիջով** և այլն):

Նույն մոտեցումը հետազոտողը փորձում է կիրառել նաև բառակազմության մեջ՝ առանձնացնելով որոշակի բառապատկերային կամ որոշակի մասնիկներով կազմված բառեր, այսպես՝ չհնչյունափոխվող բառեր՝ **կարիք-ավոր**, **ալիք-ավոր**, **թափանցիկ-ություն**, **գերազանցիկ-ություն**, **կորիզ-ավոր**, **կնձիթ-ավոր**, **սերկնիլ-ենի**, **ապրիլ-յան** և այլն: Այս մոտեցմամբ են տարբերակվում նաև **ու** ձայնավորի և երկհնչյունների բաղադրական հիմքերով կազմությունները:

Բառապատկերի կամ բառի կազմության հիմունքով բառերի այսպիսի դասակարգումը, սակայն, հարցը ընդամենը մասամբ է լուծում: Նախ՝ որովհետև գործնականում անհնար է լեզվի բառապաշարի համար այդպիսի կայուն խմբեր առանձնացնելը, և երկրորդ՝ նույն բառապատկերն ունեցող միավորները դրսևորում են տարբեր յուրահատկություններ, ինչպես՝

փոքրիկ – փոքրիկի-փոքրիկանալ-փոքրիկություն, բայց՝ **ծաղիկ** – ծաղկի-ծաղկավետ, **փանդիո** – փանդիոի, փանդիոային, բայց՝ **վճիռ** – վճռի, վճռաբեկ, **տորմիղ** – տորմիղի-տորմիղային, բայց՝ **տավիղ** – տավիղի-տավիղահար, **բագին** – բագինի, բայց՝ **մարմին** – մարմնի և այլն:

Եվ վերջապես, հնչյունափոխված ու անհնչյունափոխ խմբերը դասակարգելիս ուսումնասիրողները հաճախ դիմում են ընդհանուր ու անորոշ ձևակերպումների՝ «Կան բառեր...», «Կան մի շարք բառեր...», «Բառեր կան, որոնցում...», «Այդ կանոնը ևս բացարձակ բնույթ չի կրում...» և այլն:

Այդպիսով, հիմք ընդունելով այս կամ այն հատկանիշը, փորձեր են արվել հնչյունափոխության ընդհանուր գործընթացում որոշակի կանոններով կամ գործոններով առանձնացնելու բառախմբեր, որոնք բնութագրվում են հնչյունափոխական նման կամ նույն բնավորություններով: Սահմանվել են օրինաչափություններ, որոնք թեև աչքի են ընկնում շեղումների կամ զարտուղի ձևերի առատությամբ, բայց երևույթի մեկնաբանություններում առավել կամ պակաս չափով ունեն իրենց դերակատարությունը:

3. Տեղաշարժերը պայմանավորող հնչյունափոխական օրինաչափություններ

Տարբերակային ձևերի առաջացման և դրանցում նկատվող տեղաշարժերի հետ կապված՝ մեր տպավորությամբ առանձնանում են մի քանի հիմնական օրինաչափություններ, որոնք կարելի է սահմանել հետևյալ կետերով.

1. Սովորաբար հնչյունափոխվում և տարբերակային ձևեր են կազմում այն բառերի բաղադրական հիմքերը, որոնք ունեն գործածական մեծ հաճախականություն¹³:

Դրանք ամօրյա խոսքում, ամենօրյա հարաբերությունների ժամանակ գործածվող բառեր են: Ի տարբերություն դրանց՝ գրական-գրքային բառերը կամ գրական ճանապարհով փոխառվածները քիչ գործածական լինելու պատճառով ձևակազմությանը մասնակցում են առավելապես անհնչյունափոխ հիմքերով: Հարցի ուսումնասիրողներից Վ. Առաքելյանը անում է ուշագրավ մի դիտարկում. ճիշտ է, նա խնդիրը փոքր-ինչ մասնավորեցնում է՝ նկատի ունենալով միայն **ի** և **ու** ներփակ ձայնավորներով միավանկ բառերի հոգնակիների կազմությունը, սակայն, մեր կարծիքով, բնորոշումը կարող է վերաբերել առհասարակ գրական կամ փոխառյալ բառերի հիմքակազմությանը. «**Ի** և **ու** ձայնավորները հոգնակի կազմելիս փակ միավանկում չեն հնչյունափոխվում,– գրում է նա,– եթե բանավոր

13 Վարագ Առաքելյանի՝ շուրջ վեց տասնամյակ առաջ կատարած ուսումնասիրություններում շատ ու շատ ճշգրիտ դիտարկումների և համոզիչ օրինակների կողքին տեղ են գտել ժամանակի լեզվագործածությամբ կամ երկճուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանի գրականությամբ և կամ ինչ-ինչ այլ հանգամանքներով թելադրված օրինակներ, որոնք ոչ միայն չեն համընկնում արդի լեզվագործածությանը, այլև սկզբունքորեն խորթ են արդի գրական հայերենի ոգուն, ինչպես՝ ճիշտ համարվող կամ հեղինակի դիտարկումներով՝ ճիշտ ենթադրվող հետևյալ բառերն ու բառաձևերը՝ դահլիճ-**դահլճի**, անիծ-**անճի**, դպիր-**դպրի**, պարսիկ-**պարսկի**, աղջիկ-**աղջկի**, կարկին-**կարկնի**, դիրք-**դրքեր** և այլն, կամ իբրև թե **կավճի** բառաձևը բարբառային է, **երկրներ**-ը՝ «սխալ արտասնությամբ» տարածում գտած ձև և այլն: Տե՛ս «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ» (խմբ.՝ **Գր. Ղափանցյան**), հ. 1, Եր., 1951, էջ 65-72:

խոսքի մեջ չեն գործածվել հնում, այլ գրականության միջոցով են անցել մեր գրական լեզվին: Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի քանի հանգամանք ևս. ա) դրանք պետք է լինեն նոր փոխառություններ, բ) հոգնակին պետք է կազմված լինի գրականության մեջ, անալոգիայի չպետք է ենթարկված լինի»¹⁴: Այսպես՝ բառակազմական նույն պատկերը ունեցող երկու խումբ բառերից, որոնք բերվում են ստորև, **առաջինները** (ա) ձևակազմության, մասաբ նաև բառակազմության մեջ բաղադրվում են փոխված ձևով, իսկ **երկրորդները** (բ)՝ անփոփոխ, ինչպես՝

Ի ձայնավորով՝

ա) այգի-այգու, գրիչ-գրչի, երգիչ-երգչի, նկարիչ-նկարչի, կավիճ-կավճի¹⁵,

բ) արփի-արփիի, արփիացնցող, անդրի-անդրիի, հուր-հուրեր, գուռ-գուռի/գուռեր, հարիչ-հարիչի/հարիչներ, բրիչ-բրիչի, ծրիչ-ծրիչի, վարիչ-վարիչի/վարիչներ, վտարանդի-վարարանդիի, բազին-բազինի/բազիններ, դպիր-դպիրի/դպիրներ, վտիտ-վտիտի/վտիտներ, հտպիտ-հտպիտի/հտպիտներ, հրպիտություն, ամիճ-ամիճի:

Ու ձայնավորով՝

ա) ջուր-ջրի/ջրեր, նուռ-նուռն/նուռներ, դուռ-դուռն/դուռներ, թթու-թթվի, բու-բուեր/բվեր,

բ) դուր-դուրի/դուրեր, ուրու-ուրուի/ուրուներ, գուռ-գուռի/գուռեր, կուղբ-կուղբի/կուղբեր:

Երկհնչյուններ՝

ա) անկյուն-անկյան//անկյունի, սյուն-սյան//սյունի, հանգույց-հանգուցավոր,

բ) մրջյուն-մրջյունի/մրջյուններ, ավյուն-ավյունի/ավյուններ, կորյուն-կորյունի/կորյունանման, պատրույզ-պատրույզավոր, խույր-խույրածն:

Ավելին: Միննույն բառի համանունը կամ տարբեր իմաստները կարող են յուրահատկություններ դրսևորել՝ պայմանավորված գործածականությամբ: Օրինակ՝ **բուր** բառի՝ գործածական հաճախականություն ունեցող իմաստները (1. ոչ սուր, 2. ոչ սրամիտ լինելը, 3. անընդունակ) բառակազմական հիմքերում սովորաբար իրացվում են հնչյունափոխված տարբերակով (բթություն, բթանալ, բթամիտ, բթադեմ, բթակտուց, բթահայաց), իսկ քիչ գործածականները (որպես տերմին՝ եռանկյան բուր անկյունը)՝ անհնչյունափոխ (**բուրանկյուն** եռանկյունի), ձևակազմության մեջ նաև **բուր**-ը կետադրական նշանի մաստով՝ **բուրի, բուրով, բուրեր** և այլն:

Ըստ որում, գործածական հաճախականություն ունեցող բառերը հնչյունափոխական ակտիվություն են դրսևորում ոչ միայն բառակազմության, այլև ձևակազմության մեջ, թեև, բոլոր դեպքերում, առավել ակտիվ են բառակազմական տարբերակները:

Ձևակազմության մեջ տարբերակային ձևեր են ունենում հիմնականում հետևյալ բառերն ու բառախմբերը:

14 Տե՛ս «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ» (խմբ. **Գր. Ղափանցյան**), հատ. 1, եր., 1951, էջ 66:

15 Առաջին շարքում (ա) տրվում են համեմատաբար գործածական բառերը, երկրորդում (բ)՝ քիչ գործածական կամ գրական-գրքային տարբերակները:

ա) **է**-ով սկսվող բառերից հոլովման ժամանակ **էշ-ը՝ էշի//իշի, էշից//իշից, էշով//իշով** և այլն¹⁶: Գրական հայերենում ակնհայտորեն ակտիվ գործածություն ունեն առաջինները՝ անհնչյունափոխ տարբերակները. ժամանակակից գրականության մեջ և պարբերական մամուլում սեռական-տրականի գուգաձևերի 1174 կիրառություններից **էշի** ձևով հանդիպել է 845, իսկ **իշի** ձևով՝ 329 օրինակ¹⁷:

բ) **ի**-ով վերջացող մի շարք բազմավանկ բառեր: Դրանց թեքված ձևերից գրական լեզուն նախապատվությունը տալիս է **ի/ու** հերթագայությունը (գարի//գարու, շոգի//շոգու, ոսկի//ոսկու, ուղի//ուղու, փոշի//փոշու, քամի//քամու, քենի//քենու, և այլն) կամ **ի-ի** անկումով կազմվածներին (ուղի//ուղով, գարի//գարով, քամի//քամով, ոսկի//ոսկով, փոշի//փոշում, կղզի//կղզում, որդի//որդով, գինի//գինով, հոգի//հոգով, տարի//տարով, մորթի//մորթով, քենի//քենով, շոգի//շոգով, քեռի//քեռով և այլն):

Մի քանիսի (**որդի, մորթի, քենի, շոգի** և **գինի**) հնչյունափոխված հիմքով գործիականները ունեն գործածության որոշ յուրահատկություններ. առաջին չորսը՝ **որդով, մորթով, քենով, շոգով**, համանունություն են կազմում **որդ** (ձիձու), **մորթ** (մորթելը), **քեն** (ոխ), **շոգ** (տապ) բառերի գործիականների հետ և հետևաբար որոշ գործածություններում անհարկի շփոթությունից խուսափելու համար նախընտրելի են անհնչյունափոխ հիմքով կազմությունները: Վերջինը՝ **գինով**-ը, ձեռք է բերել նաև նոր իմաստ՝ **գինովցած, գինով արբած**, և ուստի ըստ անհրաժեշտության՝ հաճախ իր տեղը զիջում է անհնչյունափոխ **գինիով** կազմությանը:

Ընդհանուր առմամբ, սակայն, նկատելի է, որ այս բառերի գործիականի գուգաձևերից ակտիվմանալու միտում են դրսևորում **ի**-ով կազմությունները, ինչպես՝ **գյուրեցիով, լոռեցիով, բանալիով, էրեբունիով** և այլն:

գ) Ներփակ **ի**-ով բազմավանկ բառերի մի մասը (հոլովաձևերում)՝ **անիվի//անվի, բջիջի//բջջի, գործիչի//գործչի, կավիճի//կավճի, ճահիճի//ճահճի, նարինջի//նարնջի, շառավիղի//շառավղի, չամիչի//չամչի, տավիղի//տավղի, փրկիչի//փրկչի** և այլն: Կարծիք կա, որ նշվածներից **գործիչ, արձիճ, կավիճ** բառերի հնչյունափոխված ձևակազմական հիմքերը (գործչ-ի, արձճ-ի, կավճ-ի) արդեն խորթ են, **բջիջ, նարինջ** բառերինը տեղի են տալիս չհնչյունափոխվածներին (բջիջ-ի, նարինջ-ի), **մարզիչ**-ը փոփոխված հիմքով բառակազմության մեջ այլևս չի կարող մտնել և այլն: Եվ կամ՝ **դահլիճ** բառը հոլովակազմության մեջ ներկայացվում է հնչյունափոխվող բառերի շարքում¹⁸: Այս կարծիքը մեր ուսումնասիրությամբ այսօր չի հաստատվում: Ընդհակառակը: Վերը նշված բառերի մի զգալի մասի հնչյունափոխված հիմքերը տակավին կենսունակ են և ունեն կիրառական շատ ավելի մեծ հաճախականություն: Այսպես՝ **գործիչ** բառի սեռականի 1490 կիրառություններից **գործիչի** ձևով է 67-ը, իսկ **գործչի՝** 1423-ը: **Մարզիչ** բառի սեռականի 616 կիրառություններից **մարզիչի** տարբերակը ունի 91, իսկ **մարզչի** ձևը՝ 6 անգամ ավելի՝ 525 կիրառություն: Այդպես նաև՝

16 Այսուհետև օրինակներից կտրվեն միայն սեռական-տրականի ձևերը, եթե մյուս հոլովաձևերը յուրահատկություններ չեն դրսևորում:

17 Տե՛ս Արևակ. էլ. հասցե՝ www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am:

18 Տե՛ս «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ», խմբ. Գր. Ղափանցյան, Եր., 1951, էջ 69: **Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Էլոյան Ս.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1979, էջ 134:

բջիջ բառի սեռականի 946 կիրառություններից՝ **բջիջի՝** 260, **բջջի՝** 686: Առանձին բառերի դեպքում մեծ չէ տարբերության գործակիցը. ինչպես՝

ԱՆՇՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՍ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾԱԾ. ՀԱՃԱՄՍ.	ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՍ-ՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾԱԾ. ՀԱՃԱՄՍ.
բացահայտիչի	2	բացահայտչի	1
լինդի	8	լնդի	6
խարխսիսի	30	խարսիսի	59
շավիղի	34	շավղի	44
շապիկի	325	շապկի	347
ոսկերիչի	48	ոսկերչի	57
ցուցիչի	49	ցուցչի	34

Մասնագիտական գրականության մեջ գուգաձևեր են նշվում նաև **ի-ով** ներփակ մի շարք միավանկ գոյականների համար՝ **բինտեր-բնտեր, զիստեր-զստեր, ծիլեր-ծլեր, հիմեր-հմեր, հինգեր-հնգեր, ճիտքեր-ձտքեր, պինչեր-պնչեր, չիթեր-չթեր, տիկեր-տկեր, քիվեր-քվեր** և այլն: Առաջարկվում է դրանցից նախապատվությունը տալ հնչյունափոխված ձևերին: Սա այնքան էլ ընդունելի չէ արդի հայերենի նորմի տեսակետից: Դրանցից մեկ-երկուսը ժամանակակից հայերենում առհասարակ խիստ հազվադեպ գործածություն ունեն, այսպես՝ **ծիլեր՝ 159 // ծլեր՝ 16, շիվեր՝ 115 // շվեր՝ 6, բինտեր՝ 10 // բնտեր՝ 1**. երկրորդների գործածությունը գրական լեզվում հազիվ թե սովորական եղած լինի նաև վեց տասնամյակ առաջ: Դրանք, մեր դիտարկումներով, այսօր անգործածական են և հնացած: Այս շարքում նշվող միայն **ձտքեր, չրեր** և **չթեր** ձևերն են, որ ըստ գործածության հաճախականության որոշ գերազանցություն ունեն անհնչյունափոխ տարբերակների նկատմամբ, այսպես՝ **ճիտքեր՝ 1, ձտքեր՝ 2, չիրեր՝ 4, չրեր՝ 7, չիթեր՝ 4, չթեր՝ 12**: Դրանք էլ, ինչպես տեսնում ենք, այսօր գործածական հաճախականություն չունեն և թերևս գործածական են եղել անցյալում կամ խոսակցական լեզվում և այսօր պահպանում են իրենց ավանդական կիրառությունները: Մյուսներում առավել կամ պակաս չափով ավելի գործածական են անհնչյունափոխ հիմքերով կազմությունները: Ըստ **Արևակի** տվյալների՝ այդ բառերի տարբերակային ձևերի գործածության վիճակագրությունը այսպիսին է. **զիստեր՝ 3 // զստեր՝ 1, հինգեր՝ 38 // հնգեր՝ 35, ճիվեր՝ 3 // ձվեր՝ 2, պինչեր՝ 15 // պնչեր՝ 4, տիկեր՝ 14 // տկեր՝ 0, թիմեր՝ 498 // թմեր՝ 0** (նաև՝ **թմային՝ 0**) և այլն:

Առանձին հետազոտություններում ներկայացվող որոշ գուգաձևություններում թեև չեն առանձնացվում նախընտրելի կամ հանձնարարելի տարբերակներ, սակայն դրանցում տարբերակներից մեկը, սովորաբար հնչյունափոխվածը, ակնհայտորեն հնացած կամ անգործածական կազմություն է (դրանք ընդգծված են), ինչպես՝ **ճիչ - ճչի/ճիչի, ճչեր/ճիչեր, նիշ - նշեր//**

ԼԵԶՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. (ԺԵ) ԳԱՐԻ, ԹԻՎ 1 (57), ԽՈՍՆԱԿԱՐ-ՄԱՐԿ, 2017

ՎԷՎ համահայկական հանդես

նիշեր, հինգ-հնգի//հինգի, լինգ - լնգի//լինգի, լնգեր//լինգեր և այլն¹⁹, **գեղեցիկ - գեղեցկի//գեղեցիկի, խորտիկ -խորտկի//խորտիկի** և այլն²⁰:

ե) **ու** ներփակ ձայնավոր ունեցող մի քանի միավանկ բառեր հոլովական ձևերում և հոգնակիակազմության մեջ՝ **խունկ - խնկի//խունկի, խնկեր//խունկեր, հունձ-հնձի//հունձի, հունձեր//հնձեր, քուրմ-քրմի//քուրմի, քուրմեր//քրմեր**:

Մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվող բառախմբերում («կան բառեր էլ» արտահայտությամբ) հնչյունափոխված հիմքով հոգնակիի և անհնչյունափոխ հիմքով հոլովածների կազմություններում սովորական և անսովոր ձևերի առանձնացումը այնքան էլ համոզիչ չէ: Այսպես, օրինակ, նշվում է, որ «**թուր-թրի** (լավ է՝ **թուրի**), բայց՝ **թուրեր, լուր-լրի**, բայց անպայման **լուրեր, խունկ-խնկի-խունկեր, հունձ-հնձի-հունձեր, քուրմ-քրմի-քուրմեր, քուն-քնի**, բայց՝ **քուններս, քուղ-քղի-քուղեր, քուրձ-քրձի-քուրձեր**»²¹: Ակնհայտ է, որ բերված օրինակները անհամասեռ են և շարքում դժվար են դասակարգվում. **թուր** բառի համար արդի արևելահայերենում սովորական է ոչ թե **թրի**, այլ **թուրի** ձևը, **լուր**-ի սեռականը փոփոխված տարբերակով խիստ հազվադեպ կիրառություն ունի (բնական ու կանոնական է **լուրի ձևը** (**լրի՝ 378/12** հարաբերությամբ)), **խունկի, հունձի, քուրմի, քուղի, քուրձի** ձևերը սովորական են: Եվ ապա՝ ուսումնասիրողի այն եզրակացությունը, թե «Հոլովման ժամանակ ևս առաջնությունը պետք է տալ հնչյունափոխված ձևերին»²², անհասկանալի է դարձնում առնվազն **լուր** և **քուղ** բառերի հոլովական ձևերի (**լրի-լրից-լրով-լրում, քղի-քղից-քղով** և այլն) գործածության արդարացումները:

Եվ կամ՝ **ու** ձայնավորով բառերի մասին ասվում է, որ փոփոխվածները հնացած են՝ գործածությունից դուրս եկած, և **փախուստ** բառի հնչյունափոխված **փախստի** կողքին որպես քիչ գործածական տարբերակներ նշվում են նաև բառաձևեր (**աննդի, բլրի, կորստի, մածնի, կրնկի**), որոնք ունեն գործածական մեծ հաճախականություն և այլն. **ծննդի, սննդի, բազկի, բլրի, մածնի, կորստի** փոփոխված ձևերը համարվում են «հնացած»²³:

Փակ վանկի **ե** ունեցող բառերից **մեջ** բառի սեռականի **միջի** ձևի համար իբրև զուգաձևություն է նշվում անհնչյունափոխ հիմքով **մեջի** տարբերակը²⁴, որը, սակայն, մեր ուսումնասիրություններով և վիճակագրությամբ չի հաստատվում:

ե) **յու** երկհնչյունով **սյուն, ձյուն, արյուն, անկյուն** բառերը: Սեռականտրականում սովորաբար հանդես են գալիս հնչյունափոխված տարբերակներով՝ **արյուն//արյան, անկյուն//անկյան, սյուն//սյան, ձյուն//ձյան**: Առաջին երկուսի համար սովորական են նաև գործիականի՝ հնչյունափոխված հիմքով կազմությունները՝ **արյամբ, անկյամբ**: Մինչդեռ նույն երկհնչյունը ունեցող **ավյուն, կնյուն, հերյուն, բախյուն** քիչ գործածական բառերը հակված են նույն ձևերը կազմելու միայն անհնչյունափոխ հիմ-

19 Տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 95

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98:

21 **Ջահուկյան Գ., Աղայան Է., Առաքելյան Վ.** և այլք, նշվ. աշխ., էջ 142:

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում, էջ 143:

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133:

քերով՝ ավյունի//ավյունով, կնյունի//կնյունով, հերյունի//հերյունով, բախյունի// բախյունով և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, գործածականությամբ պայմանավորված՝ հնչյունափոխվելու և զուգաձևեր կազմելու, ինչպես նաև հնչյունափոխված տարբերակներում ակտիվություն արձանագրելու միտումը նկատվում է նաև համապատասխան դիրքերում **ի** և **ու** ձայնավոր ունեցող մի շարք այլ բառերի վիճակագրության մեջ: Ըստ որում, պակաս համոզիչ օրինակների դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց մի մասի գործածական հաճախականությունը գերազանցապես ունի պատմական բնույթ, օրինակ, ասենք՝ գործածական է եղել անցյալում և նույն հաճականությունը չի պահպանել այսօր, սակայն ավանդաբար շարունակում է հանդես գալ առավելապես հնչյունափոխված տարբերակով: Այսպես՝ հնչյունափոխված տարբերակը առավել գործածական է հետևյալ բառաձևերում՝

ԼԵԶՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. (ԺԵ) քարի, թիվ 1 (57), հունվար-մարտ, 2017

ՎԷՎ համահայկական հանդես

ԱՆՀԵՅՑՈՒՆԱՓՈՒՏ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾ. ՀԱՃԱՄ.	ՀԵՅՑՈՒՆԱՓՈՒՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾ. ՀԱՃԱՄ.
ածուխի	283	ածխի	714
արծիվի	13	արծվի	1016
բաժինի	26	բաժնի	9592
երգիչի	29	երգչի	927
լուսավորիչի	50	լուսավորչի	878
խնդիրի	32	խնդրի	8356
խորհուրդի	725	խորհրդի	20529
ծաղիկի	160	ծաղկի	1636
ծուխի	71	ծխի	1635
կանուրջի	922	կանրջի	1533
կացինի	4	կացնի	360
կերակուրի	140	կերակրի	570
կշիռի	13	կշռի	611
հովիվի	37	հովվի	718
հովիտի	81	հովտի	714
հունձի	36	հնձի	537
մարմինի	54	մարմնի	12982
մոխիրի	53	մոխրի	457
մուրի	76	մրի	128
նկարիչի	55	նկարչի	1871
շառավիղի	30	շառավղի	133
պռունկի	3	պռնկի	22
պտուղի	72	պտղի	804
վճիռի	12	վճռի	1247

Հետևյալ բառերում առավել գործածական է չհնչյունափոխված տարբերակը՝

ԱՆՀՆՉՑՈՒՆԱՓՈՒՏ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾ. ՀԱՃԱՆՍ.	ՀՆՉՑՈՒՆԱՓՈՒՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾ. ՀԱՃԱՆՍ.
անուրջի	45	անրջի	2
բռունցքի	452	բոնցքի	10
կտուցի	113	կտցի	66
ձիչի	99	ձչի	5
մութի	583	մթի	224
մութի	449	մրձի	1
ոջիլի	34	ոջլի	8

Այս վիճակագրությունը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ձևակազմության մեջ հնչյունափոխվելու հակում են դրսևորում և տարբերակային ձևեր են բաղադրում տարբեր ժամանակներում գործածական հաճախականություն ունեցող բառերը: Նույն օրինաչափությունը առավել ակնառու է բառակազմության մեջ:

2. Ձևակազմական և բառակազմական հիմքերից հնչյունափոխության մեջ առավել մեծ ակտիվություն են դրսևորում և տարբերակային ձևեր են կազմում երկրորդները՝ բառակազմական հիմքերը: Սա հատուկ է ներփակ կամ աննրբակ ձայնավոր ունեցող բոլոր բառերին: Ընդ որում **յա** և **ույ** երկհնչյունները հոլովման և հոգնակիի կազմության մեջ առհասարակ չեն ենթարկվում հնչյունափոխության, ինչպես՝ **մատյան-ի, -ներ, հորեյան-ի, -ների, սենյակ-ի, -ներ, պաշտոնյա-(յ)ի, -ներ, գրույց-ի, -ներ, մշակույթ-ի, -ներ, գույն-ի, -ներ** և այլն (բացառություն է բույն-ը՝ բնի, բնից և այլն):

Անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերի առկայությունը սովորական է ներփակ **ի** կամ **է** ձայնավոր ունեցող միավանկ բառերի ձևակազմության մեջ, մասնավորապես հոգնակի ձևերում, ինչպես՝

Ի ձայնավորով՝ **բինտ-եր, գիպս-եր, դիրք-եր, դիրտ-եր, թիմ-եր, լիցք-եր, խիղճ-եր, խիժ-եր, ծիլ-եր, կիրճ-եր, կինճ-եր, հինգ-եր, գինդ-եր, կիր-եր, կիրթ-եր,**

Է (**ե**) ձայնավորով՝ **դեզ-եր, կես-եր, վեր-եր, տեր-եր, գեր-եր, մեջ-եր, վրեժ-ներ, նվեր-ներ, հրավեր-ներ, շեն-եր, վեպ-եր, տեզ-եր** և այլն: Մինչդեռ սրանց մեծագույն մասը բառակազմության մեջ ենթարկվում է հնչյունափոխության, ինչպես՝ **խղճ-ալի, ծլ-արձակում, հնգ-ամյակ, գնդ-ասեղ, հն-ամյա, կրթ-ություն, դիզ-ել, վիր-ակապ, կիս-ատ, հրավիր-ատում** և այլն: Այս տեսակետին են նաև այլ հետազոտողներ, երբ քննարկում են մասնակի խնդիրներ: «Մեծ մասամբ հնչյունափոխվում է փակ վանկի **ե-ն** (հին **է**), սակայն միայն բառակազմության ժամանակ: Հոլովման և հոգնակիի կազմության դեպքում այն մնում է անփոփոխ. օրինակ՝ **վրեժ-վրեժի, հրավեր-հրավերի, վրեժներ, հրավերներ:** Բացառություն են **տեր-տիրոջ, սեր-սիրո, մեջ-միջի (մեջի).** սրանց հոգնակին մնում է ան-

փոփոխ. **տեր-տերեր, սեր-սերեր, մեջներս**»²⁵:

Ըստ որում, եթե ձևակազմության մեջ միավանկ բառերը հնչյունափոխվում են, ապա նրանք հնչյունափոխվում են նաև բառակազմության մեջ: Օրինակ՝ **գիր** – *գրի-գրավոր, դուռ* – *դռան-դռնասպան, էջ* – *իջի-իջատեր, խիղճ*–*խղճի-խղճներանք, կարմիր*–*կարմրի-կարմրագույն, հին* – *հնի-հնագույն, միտ(ք)* – *մտքի-մտահայեցողություն, վիզ* – *վզի-վզկապ, սուր* – *սրի-սրամիտ, սեր* – *սիրո- սիրակեզ* և այլն:

Հնչյունափոխական ձևակազմական հիմքը առավել ակտիվ է հոլովակազմության մեջ: Օրինակ՝ **երգիչ**–երգչի, բայց՝ **երգիչ**–ներ, **ամիս**–ամսի, բայց՝ **ամիս**–ներ, **ծնունդ**–ծննդի, բայց՝ **ծնունդ**–ներ, **գարուն**–գարնան, բայց՝ **գարուն**–ներ, **պանիր**–պանրի, բայց՝ **պանիր**–ներ: Ըստ որում, հոլովաձևերի և հոգնակիի կազմության մեջ բաղադրական հիմքերի վարքագծի ուսումնասիրությունը վեր է հանում մի հետաքրքիր օրինաչափություն. հոգնակիի կազմության մեջ չհնչյունափոխվող բաղադրական հիմքերը հոլովակազմության մեջ կան չեն հնչյունափոխվում, կան հանդես են գալիս զուգահեռ տարբերակներով, որոնցից գրական են և առավել գործածական չհնչյունափոխվածները (**դեր**–դերեր–դերի, **գույժ**–գույժեր–գույժի, **գուռ**–գուռեր–գուռի, **հույս**–հույներ–հույնի, **ծյուն**–ծյուններ–ծյունի//ծնի//ծյան, **ձիչ**–ձիչեր–ձիչի//ձչի, **վիթ**–վիթեր–վիթի, **հունձ**–հունձեր–հունձի//հնձի, **սուրճ**–սուրճեր–սուրճի//սրճի), և հակառակը՝ հոգնակիի մեջ հնչյունափոխվածները սովորաբար հնչյունափոխվում են նաև հոլովներում (**բույս**–բներ–բնի, **բուռ**–բներ–բռան//բռի, **գին**–գներ–գնի, **դուռ**–դներ–դռան, **հին**–հներ–հնի, **նուռ**–ններ–նռան, **ջուր**–ջրեր–ջրի, **սուր**–սրեր–սրի և այլն):

Երկու դեպքում էլ, որպես գրական տարբերակներ, ակնհայտորեն գերակշռում են և սովորական են չհնչյունափոխված ձևերը՝ **դահլիճ**–ի, **մասնիկ**–ի, *–ավորում, կարծիք*–ի, *–ավորված, մայիս*–ի, *–յան, խորտիկ*–ի, *–եղեն, կորիզ*–ի, *–ային* և այլն: Ավելին, հոգնակի կազմելիս չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ **դահլիճներ, մասնիկներ, երգիչներ, ուսուցիչներ, պանիրներ** և այլն. բացառություն է **երկիր** բառը՝ **երկր**–ի, *–ներ, –ային*, սա էլ հավանաբար կարելի է բացատրել դրա գործածական մեծ հաճախակա-նությամբ: Կան բառեր, որոնց հոլովական ձևերում և բառակազմության մեջ նորմատիվ են փոխված հիմքերը, իսկ հոգնակի կազմություններում՝ չփոփոխված, ինչպես՝ **բջիջ**–բջջի, *բջջային*, բայց՝ *բջիջներ կավիճ*–*կավճի, կավճապար, կավճանման*, բայց՝ *կավիճներ, նկարիչ*–*նկարչի, նկարչական, նկարչարուն*, բայց՝ *նկարիչներ, շառավիղ*–*շառավղի, շառավղային*, բայց՝ *շառավիղներ* և այլն:

Ինչպես ասվեց, մի շարք բառեր առհասարակ միտում չունեն ձևակազմության մեջ հնչյունափոխվելու, սակայն բառակազմության մեջ ենթարկվում են հնչյունափոխության կամ զուգաձևություններ ձևավորելու ավելի մեծ հակումներ են դրսևորում: Բառերից մի քանիսի համար սովորական են անհնչյունափոխ հիմքով ձևերը (**գիպսապատ, դիրքային, թիմային** և այլն), մյուսների համար՝ հակառակը (**բրտորեն, գնանկում, գնդասեղ, խղճալիորեն, հնոտի** և այլն), և շատ քիչ դեպքերում են գործում բառակազմական տարբերակները **բիրտորեն**//**բրտորեն, ծիլարձակում**// **ծլար**–

25 Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Էլոյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., հատ.1, 1979, էջ 130:

ձակում, հինգական//հնգական, ըստ որում, դրանցից անհնչունափոխ կազմությունները հազվադեպ գործածություն ունեն կամ շեշտված խոսակցական երանգով են:

Է-ով սկզբնավորվող էշ բառի դեպքում ինչպես ձևակազմության մեջ, այնպես էլ բառակազմական հիմքերում գործածական են անհնչունափոխ տարբերակները՝ **էշատեր//իշատեր, էշաբար//իշաբար, էշայծյամ//իշայծյամ, էշություն//իշություն** (բացառությամբ **էշուկ//իշուկ** տարբերակի. **էշուկ՝ 1 // իշուկ՝ 23**): Դրանք առավելապես հատուկ են գրական լեզվին:

Ի-ով վերջավորվող բազմական մի քանի բառերից (**խնամի, խելացի, մորթի, վաղեմի, կատարելի, կղզի, ոսկի** և այլն) բաղադրված կազմություններում, որպես կանոն, գրական լեզվում գործածական են դրանց հնչունափոխված տարբերակները՝ **բարություն//բարիություն, մորթապաշտ//մորթիապաշտ, վաղեմություն//վաղեմիություն, ոսկեփայլ//ոսկիափայլ**: Առանձին կազմությունների համար սովորական են անհնչունափոխ ձևերը. հնչունափոխվածը խոսակցական է կամ հնացած, ինչպես՝ **կղզիաբնակ//կղզեբնակ, խնամիություն//խնամություն, խնամիանալ//խնամանալ, խելացիություն//խելացություն, վանեցիություն//վանեցություն**:

Ույ երկհնչուն ունեցող մի շարք բազմական բառերում գրական-գրքայինները բառակազմության մեջ իրացվում են հիմնականում անհնչունափոխ հիմքով, ինչպես՝ **առույգ-առույգանալ, արույր-արույրե, խույր-խույրանման, ծխնելույզ-ծխնելույզային, հատույթ-հատույթային, հատույթավորված, ձևույթ-ձևույթային, մակույկ-մակույկավոր, մակույկածև, ողկույզ-ողկույզաբեր, պարբերույթ-պարբերույթային, տիրույթ-տիրույթային, քույր-քույրական, իսկ համեմատաբար հաճախական գործածություն ունեցողները՝ երկու տարբերակով, որոնցից անհնչունափոխ ձևերը (ստորև բերվածներում՝ առաջինները), այնուամենայնիվ, ունեն գրական երանգավորվածություն, ինչպես՝ **բարդույթավորված-բարդույթավորված, գործառույթային-գործառույթային, երևույթական-երևութական, ընկույզ-կոտրիչ-ընկուզկոտրիչ, մշակույթային-մշակութային, մրցույթային-մրցութային, ողկույզանման-ողկուզանման, սովորույթային-սովորութային**:**

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում **մշակույթ** հիմքով բաղադրված բառերի պարագան: Հարցին նվիրված մեզ հայտնի ուսումնասիրության մեջ, որը շարադրված է նախորդ դարի կեսերին, **մշակութային** բառի վերաբերյալ ասվում է, որ «այդ նոր կազմությունը բացարձակ արհեստական է. պետք է լիներ **մշակույթային**»²⁶: Այլ կազմությունների մասին չի խոսվում: Այդ «արհեստական» նորակազմությունը (մշակութային) հետագայում ներառվեց բացատրական բառարաններ՝ որպես միակ հանձնարարելի տարբերակ²⁷. գործածական համարված անհնչունափոխ տարբերակը արձանագրված չէ նշված բառարաններում: Դրանցում հավելված է մեկական բառահոդված՝ **մշակութապես**²⁸ և **մշակութություն**²⁹:

26 **Զահուկյան Գ., Աղայան Է., Առաքելյան Վ.** և այլք, նշվ. աշխ., էջ 147:

27 Տես **Աղայան Է.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976: «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հատ. 3, Եր., 1974:

28 Տես **Աղայան Է.**, նշվ. աշխ., 1976:

29 Տես «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հատ. 3, Եր., 1974:

դարձյալ հնչյունափոխված հիմքերով: Վերջին տասնամյակներին այդ բառահիմքով ստեղծվել են երկու տասնյակից ավելի նոր բառեր, և ուշագրավն այն է, որ դրանք բոլորն էլ բաղադրված են հնչյունափոխված հիմքից, ինչպես՝ **մշակութաբան, մշակութաբանություն, մշակութաբանական, մշակութաբանորեն, մշակութալուսավորչական, մշակութականացվել, մշակութամտածողություն, մշակութանպաստ, մշակութառձ, մշակութասպանություն, մշակութասով, մշակութացում, մշակութաքաղաքական** և այլն³⁰, ինչպես նաև՝ **մշակութակերտ, մշակութակիր, մշակութահենություն, մշակութանվեր, մշակութապահպան, մշակութասեր, մշակութաստեղծ, մշակութաստեղծում, մշակութատիպաբանական**³¹: Միայն մեկ բառ (մշակութթագվարձային) բերված է անհնչյունափոխ հիմքով, որը առավելաբար դիպվածային կազմություն է, ինչպես նախորդ շարքում բերվածներից մեկ-երկուսը³²:

Նորակազմությունների այդ քանակը վկայում է, որ գործ ունենք կենսունակ հիմքի հետ, և որ **մշակույթ** բառն ինքը նոր ժամանակներում ունի գործածական մեծ հաճախականություն: Մեր ներկայացրած սկզբունքի համաձայն՝ երևույթը բնավ էլ պատահական չէ. որպես գրական-գրքային կազմություն՝ սկզբնապես գործածական է եղել բառի անհնչյունափոխ տարբերակը, ապա, ձեռք բերելով գործածական հաճախականություն, ենթարկվել է հնչյունափոխության՝ գործող **ույ>ու** հնչյունափոխական օրինաչափությամբ, ինչպես նաև արտասանական էներգիայի տնտեսման օրենքով. հնչյունափոխված տարբերակը ժամանակի ընթացքում դուրս է մղել անհնչյունափոխ տարբերակին: Հնչյունափոխված հիմքով մյուս կազմությունները՝ նորակազմ բառերը, բաղադրվելիս ի սկզբանե հիմք են ունեցել արդեն լայն գործածության մեջ եղած բառը. ստեղծվել են **մշակութային**-ի համաբանությամբ:

Այս օրինաչափությունը հաստատում են նաև մեծ գործածականություն ունեցող այլ բառեր: Խոսելով, օրինակ, **հանգույց** և **գրույց** բաղադրական հիմքերի մասին՝ Վ. Առաքելյանը հակված է պաշտպանելու բառակազմության մեջ դրանց անհնչյունափոխ տարբերակների կենսունակությունը: Նրա կարծիքով, օրինակ, վերջիվերջո հաղթելու են **հանգույցային, հանգույցավոր** ձևերը: «Արդյո՞ք նախընտրելի չեն՝ **գրույցասեր, գրույցարան, գրույցընկեր** ձևերը», - գրում է լեզվաբանը³³: Ժամանակը, սակայն, աշխատեց հնչյունափոխված տարբերակների օգտին. նշված ձևերը ոչ միայն տեղ չգտան հետագայում հրատարակված հայտնի բացատրական բառարաններում, այլև դրանցում, ինչպես նաև նոր բառարաններում արձանագրվեցին միայն հնչյունափոխված հիմքերով տասնյակ նորակազմություններ՝

գրույց բառահիմքով՝ **գրուցաբան, գրուցաբանել, գրուցաբանություն, գրուցագիրք, գրուցընկեր, գրուցակից, գրուցակցել, գրուցակցություն, գրուցամոլություն, գրուցապատում, գրուցասեր, գրուցասիրություն,**

30 Տե՛ս **Էլոյան Ս.**, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, Եր., 2002:
 31 Տե՛ս «Նոր բառեր, Ա պրակ», Եր., 2015:
 32 Տե՛ս **Էլոյան Ս.**, նշվ. աշխ.:
 33 Տե՛ս «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ» (խմբ.՝ **Գր. Ղափանցյան**), հատ. 1, Եր., 1951, էջ 83:

զրուցավեպ, զրուցատար, զրուցատեղ, զրուցատեղի, զրուցարան, զրուցարար, զրուցել, զրուցընկեր, զրուցկան, զրուցում, նոր բառերից՝ զրուցատաղավար, զրուցային, զրուցաբան,

հանգոյց բառահիմքով՝ **հանգուցալուծում, հանգուցակայան, հանգուցակայարան, հանգուցակար, հանգուցակետ, հանգուցահարուստ, հանգուցաձև, հանգուցային, հանգուցանման, հանգուցաշատ, հանգուցաշատություն, հանգուցավոր, հանգուցել, հանգուցիչ, հանգուցում** և այլն:

Կարծում ենք՝ բառակազմության մեջ հնչյունափոխված մի շարք բաղադրական հիմքերի ակտիվությունը դարձյալ հիմնականում պայմանավորված է դրանց գործածության հաճախականությամբ, մասամբ նաև ավանդույթով, ինչպես՝

ԱՆՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈՒՑ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾԱԾ. ՀԱՃԱՆՍ.	ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈՒՑ-ՎԱԾ ՏԱՐԲԵՐԱԿ	ԳՈՐԾԱԾ. ՀԱՃԱՆՍ.
այլուրադաց	3	այրադաց	146
այլուրաթաթախ	1	այրաթաթախ	24
արյունաթոր	1	արնաթոր	9
արյունահամ	2	արնահամ	13
ժանյակագարդ	11	ժանեկագարդ	38
եղջուրավոր	43	եղջերավոր	1083
երկձուղանի	4	երկձղանի	29
ձյունագնդի	4	ձնագնդի	125
վայրկյանական	22	վայրկենական	363
վայրկյանապես	41	վայրկենապես	637

Եվ հակառակը. համեմատաբար քիչ գործածականները կան գրական-գրքային ծագումով բառերը ավելի հաճախ անհնչյունափոխ տարբերակներով են հանդես գալիս, ինչպես՝ **արյունախառն՝ 31 // արնախառն՝ 9, եղջուրակիր՝ 11 // եղջերակիր՝ 2, կապուտայա՝ 252 // կապտայա՝ 65, ձյունաթաթախ՝ 24 // ձնաթաթախ՝ 0, մակույկաձև՝ 8 // մակուկաձև՝ 1** և այլն:

Առանձին դեպքերում այդ տարբերությունը մեծ չէ, քանի որ զգալի չէ բառաձևերի գրական-գրքային և խոսակցական տարբերակվածությունը, և սերող բառի գործածության հաճախականությունը համեմատաբար մեծ չէ, ինչպես՝ **արյունահոտ՝ 4 // արնահոտ՝ 5, արյունաշաղախ՝ 133 // արնաշաղախ՝ 177, ընկույզկոտրիչ՝ 7 // ընկուզկոտրիչ՝ 6, ժանյակահյուս՝ 3 // ժանեկահյուս՝ 4, ժանյակաձև՝ 2 // ժանեկաձև՝ 1, ժանյակավոր՝ 50 // ժանեկավոր՝ 39, ձյունակոլով՝ 13 // ձնակոլով՝ 13, ձյունակույտ՝ 8 // ձնակույտ՝ 2, վայրկյանաչափ՝ 6 // վայրկենաչափ՝ 15, ողկույզագարդ՝ 3 // ողկուզագարդ՝ 1** և այլն:

Կան բառեր, որոնց փոփոխված և անփոփոխ հիմքերով բառակազմական տարբերակները երևան են հանում իմաստային տարբերություններ: Օրինակ՝ **ուղիղություն-ուղիղ լինելը / ուղղություն-այն կողմը, դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը, վարչություն-հիմնարկի՝ տնտեսության ղեկավար մարմինը/վարիչություն-վարիչ լինելը, վարիչի պաշտոնը, դասա-**

տուություն–դասատու լինելը/**դասատվություն**–դաս տալը, **հուշագիրներ**–հուշագրությունների հեղինակ/**հուշագրեր**–դիվանագիտական փաստաթղթեր...., նոթեր, **մատենագիրներ**–մատյան գրող հեղինակ / **մատենագրեր** –մատենագրի գրվածքը, գիրք, **կատարելություն**–կատարյալ, անթերի լինելը, զարգացման բարձր աստիճանի վրա գտնվելը / **կատարելիություն**–կատարելի լինելը, **հղանալ**–որևէ միտք ծագել / **հղիանալ**–հղի դառնալ և այլն:

Այս դեպքում իմաստային շփոթից խուսափելու համար միտում կա ըստ գործառման պահպանելու երկու տարբերակներն էլ, օրինակ՝ «գրողների միության **վարչություն**» – «նրա **վարիչության** օրոք», «ներկայացվել են նոր **հուշագրեր**» – «**հուշագիրներից** ոմանք» և այլն:

Իմաստային տարբերակներ են առաջացել հատկապես **ա** ձայնավորի փոփոխության հետևանքով: Դրանք բարբառներից և խոսակցականից փոխանցված իրողություններ են, որոնք գրական լեզվում արդեն օրինականացել են, ինչպես՝ **բանավոր** (բերանացի, ոչ գրավոր), **բանվոր** (գործավոր), **աշակերտ** (սան, ուսանող), **աշկերտ** (արհեստավորի աշակերտ, օգնական (արևմտ.)), **համարիչ** (մաթ. տերմին՝ կոտորակային թվականի բաղադրիչ մասը), **համրիչ** (հաշվիչ), **դադարած** (ավարտված), **դադրած** (հոգնած, ընդարմացած), **անցավոր** (անցողիկ), **անցվոր** (ձամփորդ) և այլն: Հասկանալի է, որ երկու տարբերակներն էլ ունեն գոյության իրավունք և օբյեկտիվորեն հարստացնում են մեր լեզվի բառապաշարը:

Բառակազմության մեջ բաղադրական հիմքերում հնչյունափոխված տարբերակների ակտիվությունը, ավանդույթով թե այլ հանգամանքներով պայմանավորված, գործում է նաև արդի հայերենում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը թերևս արտասանական էներգիայի տնտեսումն է կամ բարեհնչունությունը, որի մասին կխոսվի ստորև:

3. Տարբերակների ընտրության և գործածականության մեջ էական դեր են կատարում արտասանական էներգիայի տնտեսումը, սահուն, հեշտ և գեղեցիկ արտասանելու հանգամանքը: Օրինակ՝ **սրիչ, ծրիչ, դրդիչ, հարիչ, ամբարձիչ, հղի, եզրափակիչ, փանդիռ, բամբիռ, ամբարիշտ** բառերի ձևակազմական, մասամբ նաև բառակազմական հնչյունափոխված բաղադրական հիմքերը ակնհայտորեն անբարեհունչ են և դժվար են արտասանվում բաղաձայնների կուտակման պատճառով, հմմտ. **սրչի//սրիչի, վարչի//վարիչի, փոխարկչի//փոխարկիչի, փոխարկչային//փոխարկիչային, ամբարձչի// ամբարձիչի, ամբարձչային//ամբարձիչային, տկի//տիկի, հղու//հղիի, եզրափակչում//եզրափակիչում, կեղևջարդչի//կեղևջարդիչի, բամբոի//բամբոի, բամբոահար// բամբոահար, ամբարշտություն//ամբարիշտություն** և այլն: Իրենց հնչյունափոխված տարբերակների համեմատությամբ ակնհայտորեն ավելի բարեհունչ են, օրինակ, գործիական հոլովի՝ անհնչյունափոխ հիմքով հետևյալ կազմությունները՝ **գարիով, մատանիով, գոտիով, խնամիով, քեռիով, գոլորշիով, կամ կարիճով, արձիճով, անիվով, դահլիճով, նորոգիչով, տորմիղով, եղանակիչով, հոգնակիով, որոշիչով, բացահայտիչով, հատկացուցիչով** և այլն:

Գրական լեզվից աստիճանաբար դուրս են մղվում և սովորական չեն

մի շարք բառերի հնչյունափոխված հիմքերը՝ որպես համեմատաբար անբարեհունչ կազմություններ, ինչպես՝ **դասատվի>դասատուի, երկվանալ>երկուանալ, կացնավոր>կացինավոր, խնամանալ>խնամիանալ, խնամություն>խնամիություն, ղխերմություն>ղխերիմություն**: Ակնհայտ է նաև, որ բերված օրինակներում անհնչյունափոխ ձևերը ավելի մաքուր են պահում բառի պատկերը. բառի իմաստային և կառուցվածքային ընկալումը դառնում է ավելի մատչելի և դյուրին:

Ի-ով վերջացող մի քանի բազմավանկ բառերի գործիական և ներգոյական հոլովաձևերից հնչյունափոխված տարբերակները գրական լեզվում աստիճանաբար իրենց տեղը գիջում են անհնչյունափոխներին՝ որպես առավել բարեհունչ տարբերակների (գարիով//գարով, քամիով// քամով, քենիով//քենով, քեռիով//քեռով և այլն):

Ի-ով վերջավորվող մի շարք բազմավանկ բառեր գործիական հոլովաձևում սովորաբար չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ **առածանի-ով, ազատանի-ով, բարդի-ով, մորի-ով, թեղի-ով, բորենի-ով, նախնի-ով, անդրի-ով, գոտի-ով, սպի-ով, ամուրի-ով, պատանի-ով, հղի-ով, մատանի-ով, արփի-ով, վայրենի-ով, մայրենի-ով, նարդի-ով** և այլն: Մրանց մի մասը բացառականում ունի զուգաձևեր (բարդիից//բարդուց, գոտիից//գոտուց, պատանիից//պատանուց և այլն), որոնցից առավել գործածական են **ի**-ի անկումով ձևերը: Ակնհայտ է, որ այստեղ գործում է ոչ միայն գրական-գրքային բառերին բնորոշ անհնչյունափոխության պարագան (առածանի-ով, ազատանի-ով, բարդի-ով, մորի-ով, թեղի-ով, բորենի-ով, անդրի-ով, ամուրի-ով, արփի-ով, վայրենի-ով և այլն), այլև արտասանական բարեհնչության սկզբունքը, հմմտ. *առածանի-ով/առածան-ով, ազատանի-ով/ազատան-ով, թեղի-ով/թեղ-ով, անդրի-ով/անդր-ով, գոյրի-ով/գոյր-ով, սպի-ով/սպ-ով, հղի-ով/հղ-ով, նարդի-ով/նարդ-ով* և այլն:

Նմանապես ավելի բարեհունչ են որոշ բառերի անհնչյունափոխ բացառականները, հմմտ. *առածանի-ից/առածան-ուց, անդրի-ից/անդր-ուց, հղի-ից/հղ-ուց, նարդի-ից/նարդ-ուց*³⁴ և այլն:

3. Որպես կանոն՝ ն՝ ձևակազմության, ն՝ բառակազմության մեջ հնչյունափոխության չեն ենթարկվում օտար բառերը և տերմինները, ինչպես՝ այլումին, անալգին, անարխիստ, ասպիրին, գիպս, դելֆին, թիմ, կարկին, կոմունիստ, մանդարին, մարգարին, մարքսիստ, միֆ,

³⁴ Ի դեպ, արտասանական էներգիայի տնտեսում ասելով՝ չպետք է հասկանալ անպայման կարծ բառերի կամ ձևերի նախընտրությունը: Խոսքը ավելի շատ վերաբերում է թեթև ու սահուն, առանց ավելորդ ձիգի ու լարման արտասանելու հնարավորությանը: Հետաքրքիր է հետևյալ իրողությունը. նոր խոսել սովորող երախան **տատի** բառը **մամա** և **պապա** բառերի համաբանությամբ արտասանում է **տատա**, որը չնայած սխալ կազմություն է, բայց ավելի հեշտ է արտաբերվում, քանի որ ձևավորվում է նույն հնչյունների կրկնությամբ: Կամ **ձեռնպահ** բառը խոսակցականում արտասանվում է **ձեռնըլպահ, բռնըլկել**, փոխ. **ձեռըլպահ-ի, բռըլնկվել-ի**, քանի որ **ն**-ից հետո **ը**-ի արտասանությունը ավելի քիչ լարում և էներգիա է պահանջում: Հոդակապով համադրական բարդությունները բառապաշարում անհամեմատ գերակշռում են. դրանք ավելի սահուն են արտասանվում: Ավելին: Առանձին քերականական երկար ձևեր նվազ ձիգով են արտասանվում, քան դրանց հոմանշային տարբերակները. **խոսած** ձիշտ ձևը, ի տարբերություն **խոսացած** սխալակազմության, դժվար է արտաբերվում անսովոր լինելու և մտքի լարումով ձևավորվելու պատճառով: Ակնհայտորեն քիչ լարում և հետևաբար նաև քիչ էներգիա է պահանջվում արտասանելու համար, օրինակ, **եզրափակչում, ամբարձիչով, փոխարկիչով** ձևերը, քան **ամբարձչով, եզրափակչում, փոխարկչով**. Երկրորդ դեպքում բաղաձայնների կուտակումը դժվարացնում է արտասանությունը:

սուպ, վանեղիին, տերմին, տիֆ, ցինկ և այլն: Պատճառը հավանաբար ոչ միայն նոր գրական հայերենի ընդհանրական միտումն է դեպի անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերը, այլև լեզվի հակումը դեպի արտասանական առավել սահուն ու ներդաշնակ տարբերակները: Որոշակի դեր է կատարում նաև օտար բառի պատկերը չաղճատելու հոգեբանական գործոնը: Այս դեպքում, որպես կանոն, բաղադրական հիմքի տարբերակային ձևեր չեն արձանագրվում:

4. Կարելի է որոշակի բառերի ու բառախմբերի համար մատնանշել հնչյունափոխական վարքագծի նաև այլ կանոններ.

ա) Բայերը, որպես կանոն, բաղադրվում են հնչյունափոխված հիմքից, ինչպես՝ **անեծ(ք) –անիծել, ապավեն – ապավինել, գեր – գիրանալ, սեր – սիրել, սուր – սրել, կերակուր – կերակրել, վրեպ – վրիպել, զեն(ք) – զինել, հրավեր – հրավիրել, էգ – իգանալ, էջ – իջնել, հանդես – հանդիսանալ, ապավեն – ապավինել, օրեն(ք) – յօրէն(ք) – հորեն – հորինել, սեգ – սիգալ, բույր – բուրել, գույժ – գուժել, սույր – սուրալ, վարագույր – վարագուրել, պարույր – պարուրել** և այլն:

բ) Նոր բառեր կազմելիս չեն հնչյունափոխվում այն բառերը, որոնց հնչյունափոխված հիմքը խորթ է կամ չի գործել գրաբարում և ավանդաբար չի փոխանցվել մեզ, ինչպես՝ **քարտեզ – քարտեզագրություն, ժապավեն – ժապավենանման, օղահեն – օղահենություն** և այլն:

գ) Չեն հնչյունափոխվում **–եղեն** և **–վետ** ածանցները՝ **հոտավետները, բուրավետները (ծաղիկներից), ամանեղեններ, ոսկեղեններ** և այլն³⁵:

Այս կետում նշված բառերի բաղադրական հիմքերը տարբերակային ձևեր չեն ունենում:

Ամփոփում

Արդի գրական հայերենում հնչյունափոխվող և անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերում կատարվող տեղաշարժերը և տարբերակային ձևերի առաջացումը որոշակիորեն կապվում են հնչյունափոխական օրինաչափությունների հետ կամ պայմանավորված են դրանցով: Բաղադրական հիմքերի տարբերակներով են հանդես գալիս հիմնականում գործածական հաճախականություն ունեցող բառերը: Եվ, ինչպես ենթադրվում է, դա առավելապես դրսևորվում է բառակազմական հիմքերում: Տարբերակային դրսևորումներ սովորաբար չեն ունենում օտար բառերը և տերմինները, որոնք, ինչպես տեսանք, և՛ ձևակազմության, և՛ բառակազմության մեջ սովորաբար չեն ենթարկվում հնչյունափոխության:

Յուրի Ս. Ավետիսյան – ԵՊՀ դասախոս, գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում է արդի գրական հայերենի նորմավորման հիմնախնդիրները, արևմտահայերենը, խոսքի մշակույթի հարցերը: Հեղինակ է այդ հարցերին նվիրված մեկ տասնյակից ավելի մենագրությունների, բուհական դասագրքերի, համա-

35 Տե՛ս նաև «Լեզվաբանական և հայագիտական հետազոտություններ», խմբ.՝ **Գր. Ղափանցյան**), հատ. 1, Եր., 1951, էջ 79–80:

հեղինակ է նույնքան ձեռնարկների և շուրջ հիսուն գիտական հոդվածների:

Էլ. հասցե՝ yuriavetisyan@ysu.am

Summary

SHIFTS IN DERIVATIVE BASES WITH OR WITHOUT SOUND INTER-CHANGE IN MODERN EASTERN ARMENIAN

Yuri S. Avetisyan

Key words – Formative structures, Singular plural formation, Variation in structure, Preference Development, Lexical pronunciation, Exact pronunciation, Economy of energy in oral expression, Statistic.

In modern literary Armenian, the shifts in derivational bases with or without sound interchanges and the emergence of these forms are definitely connected with sound interchange regularities and are conditioned by them. Words of frequent usage have the variations of derivational bases. And, as supposed, it is mostly manifested in the word-building bases. Generally, variational manifestations do not have foreign words and terms, which, as we saw, undergo sound interchanges in form-building nor in word-building.

Резюме

СДВИГИ В ФОНЕТИЧЕСКИ ИЗМЕНЕННЫХ И НЕИЗМЕНЕННЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ ОСНОВАХ СОВРЕМЕННОГО ВОСТОЧНОАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Юрий С. Аветисян

Ключевые слова – Словообразовательные и формообразовательные основы, образование падежей, образование множественного числа, вариативные формы, предпочтение, звуковое изменение, экономия артикуляционной энергии, статистика.

В современном армянском языке сдвиги, происходящие в фонетически изменяющихся и неизменяющихся составляющих основах, и возникновение вариативных форм определенным образом связаны со звукоизменительными закономерностями или обусловлены ими. В различных вариантах составляющие основы выступают в основном в словах, имеющих большую частотность употребления. И как и предполагается, это проявляется большей частью в словообразовательных основах. Обычно вариативных форм не имеют заимствованные слова и термины, которые, как мы видели, как правило, не подвергаются звуковым изменениям ни при формообразовании, ни при словообразовании.